

Puritán apokaliptika: amerikai küldetéstudat és történelemszemlélet

Balogh Beatrix

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — Budapest

Az amerikai nemzeti önmeghatározás szerves része a küldetéstudat, az Isten kiválasztott népeként feladatot kapott nemzet történelmi fejlődésútja, mely először a puritán kivándorlásban nyilvánul meg. A különlegességtudat, a vallásos háttér és az óhaza hibáinak meghaladása mellett leginkább a forradalomban kikristályosodott és alkotmányba foglalt szabadság- és demokráciaeszményekből és azok terjesztéséből táplálkozik¹. Ezek szorosan összeforrottak az idők folyamán, Woodrow Wilson a küldetést már úgy definiálta, hogy Amerikának „a világot biztonságossá kell tennie a demokrácia számára”.² Azonban a puritánokról és szerepükről alkotott véleménykülönbségek mellett abban konszenzus van, hogy a John Winthrop által 1630-ban meghirdetett politikai-társadalmi rendszer és erkölcsi normák az amerikai történelmi fejlődés meghatározó alapkövei, a winthropi „város a hegyen” pedig az amerikai különlegességtudat, az „excepcionalizmus” elsődleges kifejeződése.³

Jelen tanulmány az eredeti küldetést és korai történelmi fejlődést hajtó eszkatológiai energiát vizsgálja, az 1630 és 1760 közötti időszak történelmi változásainak puritán értelmezését, amely, bár illeszkedett az apokaliptikus keretekhez, időnként pragmatikus fordulatot vett. A kiválasztottság, küldetéstudat, egy „Új Izrael”, de legalábbis egy „fénylő város a hegyen” építésébe vetett hit nem változott. Azonban akár az angliai események értékelése, akár az indiánokhoz fűződő viszony átértelmeződött az aktuális helyi politikai érdekek mentén. A vadonnal szembeni életképesség, a járványok, háborúk, az igaz vallásosság hanyatlása majd az „Ébredések” egyszerre voltak a végnapok eljöveteletét beharangozó intő jelek és a saját milleniumi küldetés bizonyítékai.

A puritán tapasztalatot, víziókat, önmeghatározást és történelemmagyarázatot a cikk négy, az új-angliai puritánok által is használt képbe tagolva tárgyalja. Az első kettő a Perry Miller történész által a köztudatba beemelt „kiküldetés a pusztába”⁴ és a már említett win-

¹ SZABÓ 2001: 149–150.

² WILSON 1917. Az amerikai elnök az első világháborúba való belépés mellett érvelő, Kongresszushoz intézett beszédében hangzik el 1917. április 2-án. <https://www.archives.gov/milestone-documents/address-to-congress-declaration-of-war-against-germany> (Elérve: 2022. december 12.)

³ DUNN 1987: 4; VAN ENGEN 2020: 3.

⁴ Perry Miller 1953-ban írt esszéjének, majd 1956-ban megjelent könyvének a címe *Errand Into The Wilderness*. Az esszé tulajdonképpen egy 1660-as prédikációból kölcsönzött kifejezés, és abban az „errand” szó kettős jelentésének kibontása és igazolása kapcsán értelmezi a puritán ősök küldetéstudatát. Ennek egységesen elterjedt magyar fordítása a „kiküldetés a pusztába”. Valójában a *Wilderness* is kettős irányú és értelmű az amerikai

thropi „város a hegyen”: az alapító generáció exodusa, annak szent küldetése, és a vállalkozás új-angliai értelmezése. A harmadik az „apokaliptikus határvidék”. Mint látjuk majd, ez az új-angliai határvidék nem az európai kereszténységet védi a török véstől, hanem az indiánokkal való interakció — ami a mindig dinamikus határvidék⁵ állandó tényezője — apokaliptikus párhuzamokkal való értelmezése: isteni Gondviselés aktusai, megtérítendő hitetlenek vagy a Sátán katonái. Az utolsó stáció pedig az „új világren” címet kapta: az 1691-ben a gyarmatokra is kiterjesztett vallási rendelet utáni önértelmezés, a franciák, az új Antikrisztus elleni háború, az angol-amerikai protestáns egység egész kontinensre kivetített víziója, amely új világrendben az angol-amerikai nép válik Isten választott nemzetévé.

Exodus: „Kiküldetés a pusztába”

Az 1534-ben létrejött anglikán államegyházat a katolikus elemektől megtisztítani kívánó radikális, többnyire kálvini tanokat követő angol protestánsok átvették a Wittenbergből kiinduló apokaliptikus világnézetet. Az angol puritán gondolkodók saját mozgalmukat tekintették a történelmi kor beteljesítésének, a *Szentírás* vonatkozó szövegein⁶ keresztül magyarázták saját koruk eseményeit, az igaz és a hamis egyház végső összecsapását, a kései aranykort pedig saját életükben vélték elérkezni, amelynek dátuma és a végnapok⁷ szereplői is dinamikusan változtak.⁸ John Foxe és más hittudósok az 1500-as évek közepén még az angolokat vélték a kiválasztott népnek, Mária bukását és Erzsébet trónra kerülését az új évezred eljöveteleként értékelték.⁹ Azonban az 1600-as években az angol puritánok az anglikán egyházban és az angol államban is felfedezni vélték az Antikrisztust, nem csak a pápaságban. De az épp formálódó skót egyház eszkatológiai identitása is folyamatosan változott. Először a millenniumi dicsőség eljövetelenek biztos jeleként értékelték, pár évvel később azonban már a babiloni szörnyet látták benne.¹⁰ Közben az 1620-ban az Újvilág északkeleti partvidékén kikötött és ott megtelepedett radikális szeparatisták hajója, a *Mayflower* visszatért Angliába, és a beszámolók nyomán az angol puritánok egyre nagyobb számban hitték, hogy az egyház teológiai megtisztítása itt nem lehetséges, az angol egyház lemondott próféciai szerepéről, őket pedig egy új Anglia létrehozására

puritán írásokban jelentve mind a sivár pusztát, a sivatagot, mind a burjánzó vadont, a semmibe vetést ugyanúgy, mint a Kánaán ígétét.

⁵ Miller munkája mellett, aki az amerikanisztika tudomány társalapítója az 50-es években, az amerikai identitást és karaktert magyarázó további jelentős alapmű Frederick Jackson Turner 1893-as értekezése a határvidéki tapasztalatok jelentőségéről: *The Significance of the Frontier in American History*.

⁶ Leginkább az ószövetségi próféciaik, *Máté evangéliuma* és a *Jelenések könyve*, de más szövegrészek is.

⁷ Dualista felfogásban a gonosz eljövetele jelzi a teremtett világ végét, a *Jelenések könyvében* leírt szörnyek leveérése után eljön Krisztus ezeréves országglása, a Millennium.

⁸ GRIBBEN 2009: 34, 35, 40, 44. A második eljövétel időpontjára vonatkozó elméletek az új-angliai puritán vallási vezetők munkáiban is tükröződnek. Például Thomas Goodwin 1636-ban közzétett magyarázata, mely a *Jelenések könyvéből* vezette le, hogy a zsidók tömeges megtérése 1656-ban következik be, majd az európai protestánsokkal szövetségre lépve együtt döntenek meg a pápaságot 1660-ban, Krisztus második eljövetele pedig 1700-ban következik be.

⁹ STRÓBL 2022: 76, 213, 234, 251.

¹⁰ GRIBBEN 2009: 36, 38, 40, 42, 53. Gribben tulajdonképpen a skót egyház megalakulásának puritán eszkatológiai értékelését elemzi, kiemelt hangsúlyt fektetve az 1636-os évet követő forradalmi változásra. A skót egyház megalakulásakor a kommentárok azt az angol egyház antikrisztusi hatalmára, a püspöki karra és a liturgia katolikus elemeire mért csapásnak tekintették. Azonban a westminsteri táborszakadás után az angol independens puritánok egyre inkább a szemben álló felet, így az apokaliptikus szörnyet látták benne.

rendelte a sors. 1630 az exodus éve, de az évtizedben az elvándorlás folyamatos: az első flottával hétszázan kelnek útra, a következő évtizedben még húszezren.¹¹

Az útra kelés két fő ideológusa, egyben a küldetés megfogalmazói John Cotton és John Winthrop voltak. John Cotton a lincolnshire-i Boston lelkésze,¹² majd később már az új-angliai Boston egyik vezető lelkipásztora és teológusa. Még Angliában ismertette a hívőkkel *Isten ígérete magvetése számára (God's Promise to His Plantation)*¹³ című értekezését, mely egyértelművé tette, hogy Isten kijelölt egy helyet számukra az Új Izrael megépítésére, és *Sámuel 2. könyvének* passzusait¹⁴ idézve hívta az útra kelőket. A koronától kapott koncesszió, a Massachusetts Bay Company vezetője és az út fő megszervezője,¹⁵ John Winthrop szintén az indulás előtt mondta el meglehetősen részletes programtervezetét *A keresztény szeretet modelljét (Modell of Christian Charity)* az elhívottak által megvalósítandó „Új Izraelről”. Típusokban és antitípusokban gondolkodtak, az *Ószövetség* próféciáit saját korukra és a szövetségre lépő népet saját magukra értelmezték. Isten elhívta őket arra, hogy Új-Angliában *Máté evangéliumának* útmutatásai szerint építsék fel a fénylő várost a hegyen,¹⁶ egyben honfoglalóként kezdjék meg Krisztus eljövendő országának benépesítését, annak legyenek földi helytartói. Nem szekuláris eseményként tekintettek az útra, hanem mint meghatározó epizód Isten tervében, amelyben ők kitüntetett szerepet kaptak. A *Hegyi beszéd* metaforája a puritán hívek számára fizikai és spirituális valóság volt.¹⁷ Hitték, hogy „mi leszünk a város a hegyen és minden tekintet ránk vetül majd”,¹⁸ míg az óceán átszelése egyszerre volt kiküldetés az ismeretlenben, elhívás a szent feladatra, és kecsegtetett a Kánaán ígérétevel.

A fénylő „város a hegyen”

A Bostoni-öböl mentén hét településre és egymástól független kongregációra osztva kezdte meg Sion építését az Isten és egymás szolgálatára magukat felkent szentek gyülekezete.¹⁹ A hajóút átvészelését és a kezdeti túlélést is a Gondviselésnek tulajdonították, a küldetéstudatot pedig a szövetségi teológia erősítette meg. Eszerint a kálvini predesztináció paralitikus emberképét enyhítve az üdvözül, aki szövetségre lép Istennel; gyülekezeti, azaz a kongregáció

¹¹ DUNN 1987: 9–10, 13.

¹² Reiner Smolinski a *God's Promise to His Plantation* elektronikus kiadásához írt előszavában.

¹³ A plantáció számukra egyértelmű toposz volt, magukra mint Izrael népének megfelelőjére, honfoglaló kiválasztott népre tekintettek. Isten ígérete szerint egy új földbe plántálódnak, hogy ott igaz hitük szerint, békében, Isten szolgálatában éljenek. A *Plantation* modern fordítása azonban nehézkes, hiszen a puritánok nem telepes gyarmatként tekintettek magukra, az ültetvény pedig az amerikai történelemben rabszolgamunkára alapuló gazdálkodást idéz. Utóbbi okán például Rhode Island and Providence Plantations — a Cotton és Winthrop által életre hívott *Massachusetts Bay Plantation*ból 1636-ban kivált kolónia — nevéből a még 2009-ben benyújtott petíció nyomán végül a 2020-as helyi népszavazás eredményeként törölték a szót.

¹⁴ 2Sám 7,10. „Helyet készítettem népemnek, Izráelnek is, és úgy ültettem el ott, hogy a maga helyén lakhat.”

¹⁵ DUNN 1987: 9–10, 14. Az 1629-ben megalakuló részvénytársaság kinevezett adminisztrátoraként Winthrop maga is mindent feltett az útra: eladta a birtokait, telepéseket toborzott, a gyakorlati megfontolásokat, okokat-ellenérveket is számba vevő értekezéseket írt, amelyeket titkon terjesztett a Suffolk környéki puritán hívők között.

¹⁶ Mt 5,14.

¹⁷ VAN ENGEN 2020: 4.

¹⁸ WINTHROP 1630. „we shall be as a shining City upon a Hill, and eyes of all people are upon us.”

¹⁹ DUNN 1987: 15.

szintjén az elhívottak egymás hitére és a parancsolatok betartására kötött szövetsége,²⁰ társadalmi szinten pedig az Új Izrael megépítésére kiválasztott nép szövetsége Istennel. Az egyház visszatért az ősi gyökerekhez, amennyiben az igaz hívők, és csakis a valódi elhívottak, gyülekezete,²¹ akik újjászületettek az isteni szövetségben. A kegyelmi-megtérési élmény bizonyítható felmutatása²² feltétele volt az egyháztagságnak és egyben a politikai jogok gyakorlásának. Együtt alkották a látható szentek gyülekezetét, akiket Isten arra hívott el, hogy megépítsék, megtartsák az ő egyházát Új-Angliában, és beteljesítsék a történelmet.

A kormányzati módszerek vagy a teológiai alapvetések megkérdőjelezése ugyanolyan eszkatológiai megítélés alá esett, hiszen a kiküldetés létét fenyegette minden divergens vélemény. A szövetségben gyökerezett az új-angol modell létjogosultsága, ez volt a mozgatórugója, az annak megfelelő egyedül elfogadott gyakorlat pedig politikai ügy. Az 1636-os antinómiaviták következményeként mind az egyház abszolút tisztaságának nevében toleranciát követelő Roger Williams,²³ mind a kiválasztottság kérdését feszegető, a kegyelmi szövetség primátusát hirdető Anne Hutchinson kiűzettek. Williams az állam és egyház szoros összefonódását, míg Hutchinson a kolónia alapját képező szövetségi teológiát kritizálta.²⁴ A havas pusztában indián földön napokig gyalogló²⁵ Williams alapította meg Providence (Isteni Gondviselés) városát, majd a Rhode Islanddel kiegészült kolónia emelte először alaptörvényei közé a szabad vallásgyakorlást; míg a területileg és népességileg is egyre növekvő Új-Anglia még egy teljes generáción keresztül a winthropi program mentén, viszonylagos izolációban építette a várost a hegyen.

A millennium várása és az arra való felkészülés a puritánok számára nagyon is a közeli valóságot idézte, és ez meghatározta nemcsak a kollektív elhívást és annak politikáját, hanem az egyéni elhivatottságot és a kegyelem mindennapi megtapasztalását vagy arra irányuló törekvéseket is. A puritán teológiában nem távoli absztrakciók állnak a középpontban, hanem a jelen mindennapok kihívásai: az üdvözülés a földi létben dől el.²⁶ Ha a végnapok a saját életükben bekövetkeznek, a teendők is sürgetőek. A gyakorlati útmutatások számos egyedi formát is

²⁰ RÁCZ 1996: 7–8.

²¹ MILLER 1933: 678.

²² RÁCZ 1996: 8.

²³ Amerika első lázadóját övező mítosz a későbbi jeffersoni eszmék, az egyéni szabadságjogok előfutáraként tekint a Williams által propagált, majd Providence-ben megvalósított vallásszabadságra, az állam és egyház szigorú szétválasztására (Egyesült Államok Alkotmánya, Első Alkotmánykiegészítés), pedig mind saját tiszteletesi gyakorlata (visszautasította a neki felajánlott hivatalt, mert a gyülekezetet nem találta elég tisztának), mind pedig a John Cottonnal 1644-ben történt éles hangú levélváltása arról tanúskodik, hogy az állam és egyház közé húzott fal (wall of separation) az igaz egyház tisztaságát volt hivatott védeni. Ennek nevében ítélte el, hogy minden új-angliai lakost egyformán köteleztek az állam által előírt vallásgyakorlatra, mert az szerinte az anglikán „homokos ingoványra” sodorja a sziklára épülő új-angliai egyházat (WILLIAMS 1644: 4). Ezt fejt ki részletesen a Cottonnak írt válaszlevelében, amely egyben bibliai alapokra épülő alkotmányjogi értekezés is. A fejezetekre osztott levél 45. oldalán fogalmazza meg a „kert”, az igaz egyház védelmét a „vadontól”: abundantly proving, that the Church of the Jews under the Old Testament in the type, and the Church of the Christians under the New Testament in the Antitype, were both separate from the world; and that when they have opened a gap in the hedge or wall of Separation between the Garden of the Church and the Wilderness of the world, God hath ever broke down the wall itselfe, removed the Candlestick, &c. and made his Garden a Wilderness, as at this day. [...] therefore if he will ever please to restore his Garden [...] it must of necessitie be walled [...to] conclude a separation of holy from unholy, penitent from impenitent, godly from ungodly (WILLIAMS 1644: 45–46).

²⁴ DUNN 1987: 21

²⁵ WILLIAMS 1644.

²⁶ KEEBLE 1980: 324–325.

öltöttek Új-Angliában. Az ünneptagadóként is elhíresült amerikai puritánok eltörölték a karácsonyt²⁷ és a húsvétot,²⁸ a munkát csak a sabbath szakította meg. Templomok helyett, a szó köznapri értelmében, kívül-belül puritán imaházakat emeltek, melyek megszentelését sem tartották szükségesnek.²⁹ De a „tagadás építészeté” is abból a pozitív hitből fakadt,³⁰ hogy Új-Angliában, az Isten által kiválasztott helyen és a szent küldetés idejében minden hely és pillanat egyformán szent és alkalmas az imára. Boston és környéke az évtized végére az angol koronától nagymértékben független³¹ és gazdaságilag prosperáló kolónia lett. Amíg az angol puritán mozgalom közben fragmentálódott, az új-angliai puritánok ekkorra egy egységes egyházat hoztak létre.

Az angol polgárháború — bár kezdetben nagy várakozással követték az eseményeket, és többen visszatértek³² — pedig azt a hitet erősítette meg, hogy már önálló sorsrészük van. A rendeleti vallási tolerancia, a politikai és társadalmi rendszerrel szakító Cromwell rezsimje nem az új-angol modellt vette át. Winthrop programja keresztény, de nem társadalmi utópia volt; számára a hatalom nem a néptől, hanem az isteni Gondviselés mandátumából fakad,³³ mint ahogy a társadalmi egyenlőtlenségek is.³⁴ A Gondviselés jelei pedig mind azt diktálták, hogy az új-angliai hely lett számukra kijelölve, nemcsak kiszakajtvá őket a korrupciótól³⁵ környezetből, de egy olyan áldott³⁶ helyre vezérelve, ahol William Hooke 1640-es prédikációjának szavaival „ekevas lesz a kardból”,³⁷ vagyis háborúmentes világban lehet békésen építeni az Új Izraelt. Isten nem véletlenül telepítette őket át, mint tiszta friss hajtást egy másik földre.³⁸ Megerősödött bennük a hit, hogy a küldetés beteljesítése csak Amerikában lehetséges, de az is, hogy amennyiben elhagyják az Istennel kötött szövetséget, az isteni ítéletet fog maga után vonni.

²⁷ WALSH 1980: 81–82, 87. December 25-én kimentek a földekre, nyitva kellett tartaniuk az üzleteket, az 1659-i törvény pedig pénzbírsággal büntette a karácsony ünneplését. Ezt a helyi jogszabályt majd csak az 1680-as években az angol korona helytartója, Edmund Andros egységes gyarmatigazgatási rendelkezései törlik el, melyek drasztikusan beleavatkoznak a helyi ügyekbe.

²⁸ WALSH 1980: 82. A húsvétvasárnap egyszerű sabbath volt.

²⁹ WALSH 1980: 86.

³⁰ WALSH 1980: 86.

³¹ DUNN 1984: 188–189. Bár a koronától kapták a koncessziót, Winthrop ügyes húzással a részvénytársaság felügyeletét is Bostonba helyezte, így gyakorlatilag teljes adminisztratív szabadsága volt. Az alapító oklevél egyben a kolóniára helyben érvényes alkotmány is volt.

³² SACHSE 1948. A tanulmány kiemeli, hogy számos tisztségviselő és intellektuális vezető is visszautazik. Ezek között olyan prominens személyiségek is voltak, mint George Downing, Stephen Winthrop (John Withrop fia) vagy az antinómiaviták éveiben a kormányzói posztot betöltő Henry Vane. Más becslések szerint a független gyülekezetek élére a tagok által megválasztott tiszteletesek egyharmada érezte úgy, hogy az angol fejlemények sokkal reménytelibbek, mint a végletesen merev új-angol modell az állam és az egyház teljes összefonódásával. Ugyanakkor a családok visszatérése számos különböző okra vezethető vissza.

³³ DUNN 1987: 16, 21. Winthrop az alkotmány kihirdetését sem tartotta szükségesnek, a törvényhozást is a magiszterek és nem a népküldöttek feladatának vélte.

³⁴ WINTHROP 1630. Az Arabella utasai számára is világossá tette, hogy a gazdagság és szegénység Isten által adottak, az előbbit arra teremtve, hogy adakozzon belőle.

³⁵ HOOKE 1640. Az alkalomhoz írt szónoklat részben az óhaza háborúhoz vezető hibáit részletezi.

³⁶ HOOKE 1640: 23.

³⁷ HOOKE 1640: 21. „Neither let this be forgotten, that of all the Christian people this day in the world, wee in this Landen joy the greatest measure of peace and tranquillitie. Wee have beaten our swords into ploughshares and our speares into pruning hookes, when others have beaten their pruning hookes into speares, and their plough-shares into sword.”

³⁸ HOOKE 1640: 21.

A vallásilag egységes Új-Angliában sem volt mindenki egyenértékű tagja a közösségnek, az úrvacsorából csak a *szentek* részesültek, a politikai jogok feltétele az egyháztagság volt. Azonban a másodgenerációs új-angol puritánok soraiban egyre kevesebben élték át az újjászületés élményét. Így az 1662-ben bevezetett Half-Way Covenant, azaz félutas szövetség egyszerűen lehetett válasz a belső társadalmi feszültségekre és a küldetés sikerét veszélyeztető csökkenő egyháztagságra. Az új rendelkezések megengedték a szentek gyermekeinek automatikus megkeresztelését megelőlegezve azok gyülekezeti tagságát,³⁹ ezzel kiterjesztve a kiválasztott nép koncepcióját, illetve a megkeresztelt, de kegyelmi élményt felmutatni nem tudó leszármazottakat kötelezte a gyülekezeti diszciplína betartására.⁴⁰ A tágabb kongregáció azonban már nem a szentek szövetsége volt; a nyugati határvidéken megindult a terjeszkedés egyre távolabb a szent életű, szigorú doktrínákban szabályozott intellektuális puritán központoktól.

A vallási vezetők és hitszónokok a hanyatlás, a szövetség elhagyásának sokasodó jeleit vélték felfedezni a vallási hevület csökkenésében, a templom nélkül épített városokban, a kvékerek megjelenésében, a járványokban, természeti katasztrófákban, indián támadásokban.⁴¹ A prédikációkat az 1660-as évektől egyre inkább a hibák, az intó jelek lajstromozása és a küszöbönálló apokalipszis beharangozása jellemezte. Ézsaiás és Jeremiás párhuzamokkal átszőtt szónoklatokban zúdítták a hívők fejére mindazokat a módokat, ahogyan a kiválasztott nép megszegte ígétét. Ez a prédikációirodalom az Amerikai Jeremiádok: sötét próféciák, amelyek a hívek felrázásával a szövetség megerősítését, egy belső reformációt követeltek.⁴² Ugyanazokat a vészeket egyben szülési fájdalmakként⁴³ is értékelték, melyek után egy sokkal boldogabb isteni éra jön el.

Azonban a felmutatható újjászületési élmény elmaradása jelenthette a vallásos érzület elmélyülését, de annak valódiságával kapcsolatos vívódásokat is.⁴⁴ A megtérés már nem közösségi aktus, a „pusztában felépítendő új Sion felé vezető út része”, hanem belső tapasztalat lett.⁴⁵ Talán ezt bizonyítja John Bunyan *A Zarándok útja (Pilgrim's Progress)* című puritán allegóriájának⁴⁶ gyors elterjedése is,⁴⁷ mely a *Biblia* mellett hamarosan a legolvasottabb könyv lett. A megtéréstörténetben kiemelkedő szerepe van a vándorlásmotívumnak csakúgy, mint az öt-

³⁹ MILLER 1933: 679–681. Az úrvacsorából nem részesültek, de a keresztség már átöröklődött a következő nemzedékekre.

⁴⁰ RÁ CZ 1996: 9.

⁴¹ MILLER 1953: 4.

⁴² MILLER 1953: 9.

⁴³ Mt 24,8.

⁴⁴ RÁ CZ 1996: 9.

⁴⁵ RÁ CZ 1996: 15. Robert G. Pope történész meglátását idézi.

⁴⁶ KEEBLE 1980: 322–323. John Bunyan angol puritán lelkész volt, aki a börtönben kezdett bele az értekezés írásába, de hamar túllépve a prédikációírás módszertanának kereteit, egy fantáziadús, de mindennapi tapasztalatokban gyökerező megtéréstörténetet alkotott, melyet csak pár évvel később, 1678-ban adatott ki.

⁴⁷ SMITH 1964: 17; COLLÉ-BAK 2010: 233–234. A könyv első hivatalos amerikai kiadása 1681-ből való, de az olvasott példányszámokról nincsenek pontos adataink, mert számtalan nem jegyzett és kalózkiadása is elterjedt. Mint Natalie Collé-Bak megjegyzi, gyors terjedésében szerepe volt az üldözött nonkonformista protestánsok által importált példányoknak. A politikai és vallási kontextustól függően egyszerre volt a zarándok és az üldözött zsebkönyve. Az 1740-es nagy vallási megújulásakor már igényesen illusztrált példányt adtak ki; a részleteken kidolgozott rézmetszetek a kiadás marketingjévé is váltak. Bunyan maga is híret vette, hogy Zarándoka átkelt az óceánon; a feleség, Krisztina útját elmesélő második rész előszavában Új-Angliának is szentel pár sort. Egyéb forrásokból tudjuk, hogy nagyon népszerű tanmese maradt Amerikában; nyoma van Benjamin Franklin naplójegyzeteiben is.

ven évvel korábban feljegyzett új-angliai narratívákban az óceán átszelésének.⁴⁸ A regényszerű, komplex emberi tapasztalatokat felvonultató értekezésben a gyarlósággal és megkísértésekkel megküzdő főhős, Keresztyény útját követhették a hívők a Mennyei Jeruzsálembé, Sion hegyére.⁴⁹ Spirituális utazás, saját lelki élményük privát lenyomata. A század végére a „szentek”, a vallási és politikai hatalmat bíró alapítók családjainak befolyása drasztikusan csökkent, az amerikai puritánoknak a kereszténység történetében játszott apokaliptikus szerepét a 18. század elején később Cotton Mather keretezte újra, Jonathan Edwards víziói pedig e kereteket már egyértelműen kitágították az akkori amerikai gyarmatok protestáns lakosaira.

Apokaliptikus Határvidék: hittérítés vagy népirtás

Mint más jelenségeket, az indiánokkal való kapcsolat hullámzását is alátámasztották apokaliptikus víziók és eszkatológiai megfontolások. A küldetés őszövetségi párhuzama, az annak sikerét biztosító isteni gondviselés, valamint a végnapok, azaz saját koruk eseményeinek megfeleltetése a *Bibliában* megírt jelekkel iránymutató volt az őslakosokkal való kapcsolatban.

A kolónia alapításának egyik fő irányelve, így az államtól kapott koncesszió kiemelt célja, az indiánok evangelizációja volt. Ez nemcsak az alapító oklevél egyik kitétele,⁵⁰ amely Massachusetts címerében is visszaköszön a kitért karú indián alakjában,⁵¹ hanem Winthrop programjának is fontos eleme volt.⁵² Ugyanakkor az első évtizedekben nem tettek ilyen irányú erőfeszítéseket. A kezdeti éveket, beleértve az 1621 óta William Bradford irányította kicsi Plymouth kolóniát⁵³ az aránylag békés reláció jellemezte. Ez egyrészt az új környezet és egymás kíváncsi méregetése, a puritánok túléléséhez elengedhetetlen cserekereskedelem,⁵⁴ másrészt a John Cotton által levezetett logikából következett, miszerint minden népnek saját kijelölt helye van, ahol békében él,⁵⁵ Isten pedig az ő népének szemelte ki és tartotta fenn ezt a földet.⁵⁶ Az első

⁴⁸ BOLLOBÁS 2013: 432. Az amerikai megtéréstörténetek 1640-es és 1740-es performatív retorikáját elemezve, Bollobás Enikő megjegyzi, hogy a Thomas Shepard által lejegyzett 51 megtéréstörténetből 42 erre a vándorlásmotívumra épül, „az óceán átszelése egyben a ’nagy belső átalakulást kiváltó esemény’, a megtisztító zárándoklat, isteni gondviselés jele, és egyben az odaszentelés aktusa is”.

⁴⁹ KEEBLE 1980: 321–323. Neil Keeble irodalmár a Bunyan művében tetten érhető fikciós realizmust állítja párhuzamba a puritán teológiai értekezések narratív és nyelvi elemeivel.

⁵⁰ KNAPP 1998: 112.

⁵¹ A kisebb megszakításokkal 1692-ig használt címer egy őslakost ábrázol, fegyvereivel, de kitért karral „gyere és segíts” felirattal. A címeren körbefutó szöveg: „sigillum gv b societ de Mattachvsets bay Nova Anglia”.

⁵² WINTHROP 1630.

⁵³ KNAPP 1998: 112. A plymouthi telepesek, bár William Bradford tanúsága szerint őket is hajtotta a belső buzgalom, hogy Isten ígését elhozzák a pogányoknak, nem sokat tettek az őslakosok evangelizációja ügyében, vagyis azért, hogy lelküket megmentsék. Az újabb puritán hullámtól várták, hogy ők majd Krisztus tette kész nagykövetei lesznek.

⁵⁴ DUNN 1987: 15.

⁵⁵ COTTON 1630: 2. „First, they shall dwell there like Free-holders in a place of their owne. Secondly, hee promise them firme and durable possession, they shall move no more. Thirdly, they shall have peaceable and quiet resting there.” Tehát az volt az alapvetés, hogy mindenki a számára kijelölt helyen él békében, ez visszatérő eleme Isten ígérétenek amelynek közvetítésében John Cotton szűkszavúan még annyit jegyzett meg, hogy „ők a maguk helyén lakoznak békében”.

⁵⁶ COTTON 1630: 3, 4. „God espies or discovers a land for a people, as in *Ezek.* 20. 6. he brought them into a land that he had espied for them.” Valamint később megjegyzi, hogy ha a föld nem is teljesen lakatlan, a nekik kijelölt rész üres. „Thirdly, when hee makes a Country though not altogether void of Inhabitants, yet void in that place where they reside.”

időekben az apokaliptikus migráció bizonyossága és a modell társadalom megvalósítása vezette a hívőket, a békés viszonyokat pedig a küldetést előmozdító isteni jelként értékelték. Az indiánok providenciális elemei voltak e kijelölt helynek, ha meg is tértek páran, az nem a buzgó evangelizáció következménye volt.

Azonban az erőszakos földfoglalással és a konfliktusok gyarapodásával az indiánokat egyre inkább akadálynak, legyőzendő próbatételnek vélték. A misszióba vetett hit egyben azt is jelentette, hogy az őslakosok földje jogosan Isten választott népének kijelölt hely, a kolonizáció pedig isteni felhatalmazásból ered. Bár a szemléletmód nem egységes,⁵⁷ Winthrop naplójegyzeteiben azt találjuk, hogy a nem használt földek birtokbavételét szolgálatnak tartotta.⁵⁸ Az északkeleti partvidéket egyébként otthonuknak tekintő törzsek egymás elleni küzdelmébe csatlakozva pedig a puritánok hamarosan hozzájárultak az egyik helyi nép teljes megsemmisüléséhez.

A pequot törzs összetűzésbe keveredett a narangesett indiánokkal és holland kereskedőkkel is, vezetőjük halálát azonban egy angol hajó egyébként kétes erkölcsű kapitányának megölésével torolták meg, amely végül a kapcsolatok elmergesedéséhez és háborúhoz vezetett.⁵⁹ Ezt nem a konfliktus kimenetele teszi jelentőssé, hanem az, hogy a puritánok kivételes kegyetlenséggel támadtak a pequot lakosokra, Fort Msytic nevű településnél mintegy hétszáz civilt, főként asszonyokat és gyerekeket mészároltak le 1637-ben.⁶⁰ A menekülőket levadászták vagy rabszolgaként továbbadták.⁶¹ Ez nemcsak az igazságos háború koncepcióját kérdőjelezte meg, de egyben összeegyeztethetetlen volt pont azzal az elhivatott igaz kereszténységgel,⁶² amelyet az új-angliai puritánok zászlajukra tűztek. De mi volt akkor a motivációjuk? A jó és rossz végső összecsapásában a pequot indiánok démonizációja mint apokaliptikus szörnyek, egyben a velük megküzdő puritánok missziójának előmozdítása, a világ megszabadítása a sátáni fenyegetettségtől, konkrétan Isten új-angliai terveinek biztosítása. Így ez konzisztens volt apokaliptikus világnézetükkel. Virginia bukása csupán egy gazdasági vállalkozás csődje lett volna; Új-Anglia elbukása viszont eszkatológiai jelentőségű.⁶³ Számukra az új-angliai kísérlet több volt, mint egy kijavított társadalmi és teológiai sziget a bűn tengerében, Massachussets egy volt a győzedelmeskedő egyházzal, Krisztus földi testével, amely Isten királysága nevében visszaszorította a Sátán hadait.⁶⁴

A konfliktusok csitulásával más bibliamagyarázatok kerültek előtérbe, melyek az indiánok származását illető bizonytalanságot próbálták tisztázni. A végső összecsapás, a gonosz elleni harc vízióját felváltotta a második eljövetelet is jelző két nagy megtérési hullámra való reménytelen várakozás, feladatukat pedig meghatározta, hogy a határvidék állandó tényezőjévé vált indiánok melyikbe esnek majd bele. A puritánok bizonyosak voltak abban, hogy a *Dániel* és a *Jelenések könyvében* megfogalmazott próféciaik még az ő életükben megvalósulnak, a vég-

⁵⁷ Roger Williams azon az állásponton van, hogy az indiánok földjéért fizetni kellene, Isten országának megvalósítása nem járhat erőszakos elkobzással vagy az őslakosok lemészárolásával.

⁵⁸ WOOD 1998: 71.

⁵⁹ WOOD 1998: 65–68.

⁶⁰ WOOD 1998: 68.

⁶¹ Mivel a más törzsekhez menekülők pedig asszimilálódtak, a pequot törzs néhány éven belül kihalt.

⁶² WINTHROP 1630: a keresztény szeretetre épülő társadalom fő értékei az igazságosság és a könyörület.

⁶³ WOOD 1998: 64.

⁶⁴ WOOD 1998: 71.

napok egyik megjövendőlt eseménye pedig a zsidók megtérése. 1640-ben John Cotton egy csütörtöki istentisztelet alkalmával részletesen tárgyalta a *Jelenések könyvének* párhuzamait. A zsidók megtérését az 1650-es évekre várta, az indiánokét viszont a tatárok leszármazottjai-ként csak későbbre.⁶⁵

Végül az indiánok apostolának is titulált John Eliot kezdett evangelizációs missziót 1646-ban. Elfogadta ugyan Cotton elméletét a megtérések időzítéséről, de úgy vélte, hogy addig is jó lenne előkészíteni a lelkeket és megismertetni velük Isten igéjét. Megtanulta az őslakosok nyelvét, imádkozótelepeket hozott létre, a civilizációs misszió pedig kiterjedt az írás-olvasás, földművelési és házépítési technikák, de a monogámia és a munkaetika megtanítására is csakúgy, mint a megfelelő ruházatra.⁶⁶ Eközben Hollandiában és Angliában felmerült az indiánok eredetének és ezzel a megtérési sorrendnek az alternatívája. Az elmélet szerint az indiánok Izrael elveszett törzseinek leszármazottjai, akik Szalmanasszár fogságába, majd Amerikába kerültek. Eliot saját bibliakutatása alapján is úgy vélte, hogy az egész Ázsiát, majd egy földszoroson át Amerikát is benépesítő rasszok mind a héberektől származnak, így azok tömeges megtérése hamarosan bekövetkezik.⁶⁷

Az eredmények azonban szerények maradtak, részben azért, mert az egyháztagság feltételei szinte teljesíthetetlenek voltak, hiszen ehhez nemcsak az egyház törvényeinek szívbéli követése és a kegyelmi élmény, vagy a fehér ember civilizáltsága, de angolul, meghatározott retorikai elemekkel⁶⁸ előadott bizonyoságtétel is elengedhetetlen volt. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a puritánok tulajdonképpen nem kívülállókat akartak megtéríteni, hanem bizonyoságot találni arra, hogy valaki maguk közül való „látható szent”. A többiek Kánaán joggal leigázandó népe.

John Eliot halálával a missziós munka is hanyatlott, majd a közben konföderációs szövetségre lépett indián törzsek próbálták földjeiket az egyre terjeszkedő gyarmatoktól megvédeni, ami 1675-re egy újabb véres háborúba torkollott, és visszatért a démonizálás. Cotton Mather a század végén már egyértelműen a vadonban és annak lakóiban látja a Sátán megtestesülését.⁶⁹ A következő évszázad közepén pedig már egy grandiózusabb vízió határozta meg az új-angliai puritánok viszonyát az őslakosokhoz. Az angol–francia háború Amerikában a kontinens uralmáért is folytatott harc volt. A közben erősen anglicizálódott gyarmati milícia pedig az angolok oldalán vívott szent háborút az Antikrisztusként értelmezett franciák és indián szövetségeseik,⁷⁰ a „Sátán katonái” ellen.

⁶⁵ COGLEY 1987: 211–212.

⁶⁶ COGLEY 1987: 213–214.

⁶⁷ COGLEY 1987: 215–218.

⁶⁸ BOLLOBÁS 2013: 431–433; RÁCZ 1996: 8.

⁶⁹ MATHER 1702. I. 503. Cotton Mather már így írt az indiánokról: „minden bizonnal a Sátán telepítette ide ezeket a szerencsétlen vadakat abban a reményben, hogy az Úr Jézus Krisztus igéje soha nem ér el ide, hogy lerombolja vagy megzavarja abszolút hatalmát felettük.”

⁷⁰ Bár mindkét fél oldalán feltűnnek szövetséges törzsek, de a kontinens nagy részét birtokló franciák sokkal erősebb támogatást élveztek a helyi lakosság körében.

Új Világrend

A „dicsőséges forradalommal” nyitó éra az új-angliai puritánok önértelmezésében radikális változást hozott. Orániai Vilmos trónra kerülése, a protestáns utódlás alkotmányos biztosítása, majd a vallási türelem bevezetése is arra készítette az amerikai kolónia intellektuális elitjét, hogy némileg újraértelje a történelmi szerepüket, az angol államhoz való viszonyukat és egyben az eredeti küldetés jövőjét is. A vilmosi kiegyezés részeként a vallásgyakorlat rendjét szabályozó, 1689-ben elfogadott angol jogszabályt egy királyi rendelet 1691-ben kiterjesztette a gyarmatokra, amely nemcsak autonómiájukat korlátozta, de megkérdőjelezte a puritán küldetés koncepcióját is, hiszen megszüntette az exkluzív vallási közösség ideálját. Heves ellenállást várnánk az Istennel kizárólagos szövetségre lépett új-angliai puritánoktól, de nem ez történt. Ehelyett a történelmi íráások és a prédikációk is átértelmezték a puritán múltat, még a vallási üldöztetéseket is tagadva, magát a vallásszabadságot is a kolónia eredeti céljának tüntetik fel.

Ennek okai részben abban keresendők, hogy a francia világhatalmi törekvések, az apokaliptikus Antikrisztus megtestesítőjeként az amerikai gyarmatokon felerősítették a katolikus fenyegetettség érzését.⁷¹ Míg Angliában a puritán radikalizmus már nem volt jelentős tényező, addig Új-Anglia ontológia mítosza és az ekkor még aránylag homogén puritán lakosságának küldetésükbe vetett hite felülírta az itt-ott megjelenő függetlenedési törekvéseket. Magukra mint a protestantizmus védőbástyájára tekintettek. Ez tükröződik Cotton Mather 1702-ben megjelenő nagyszabású történelmi munkája, a *Magnalia Christi Americana* oldalain is. A mű címében is megfogalmazódik ambíciója: nem csupán Új-Anglia, vagy szűken mérve a puritán kolónia történetének prezentálása, hanem a világ kereszténységének történetében elfoglalt ki-tüntető szerep dokumentálása.⁷² A *Magnalia* a nagyívű bárka analógiával ragadja meg a küldetést: az óceánt átszelő puritánok nem a föld térképét, hanem a kereszténység kontúrjait rajzolják át.⁷³ Viszont már a jeremiádok optikáján keresztül visszanézve az útra és a küldetés viszontagságaira, a Kánaán ígértét szenvedéstörténet váltja fel.⁷⁴ A Mather által megkomponált grandiózus történelem felnagyítja a pusztá-vadon által elszenvedett borzalmakat, és a sá-táni veszélyek ellenében elszenvedett kollektív mártíromságot ajánlja fel Istennek.⁷⁵ Az őt követő hitszónokok és történetírók egyaránt kevésbé domborították ki a „nagy migráció” teológiai okait, jobban hangsúlyozták a közös ellenség, a pápasággal szemben vívott harcot, és az új-angol történelmet egy angol-amerikai protestáns evolúció keretébe foglalták.⁷⁶ Ezekben

⁷¹ Ez fizikai fenyegetettséget is jelentett az északkeleti partvidéken, mely mind északon, mind nyugat felé határos volt az észak-amerikai kontinens ekkor még nagyobb részét magában foglaló francia területekkel.

⁷² Nemcsak Cotton Mather kétkötetes *Magnalia Christi Americana* (1702) könyve ilyen, de John Winthrop naplónak indult történelmi munkája is (erről lásd DUNN 1984. John Winthrop Writes His Journal). Még az eredendően kevésbé küldetésstudatos William Bradford is azzal az igénnyel kezdi megírni a *History of Plymouth Plantation*t, hogy az egyben a kereszténység újvilági történelme is (erről lásd HOVEY 1975). Mather már a század végéről visszatekintő, néha jeremiád jellegű értékelést ad a kereszténység egészét átíró elhívásról és a küldetés viszontagságairól, míg Bradford és Winthrop történelme saját napjaik vagy a közelmúlt annales jellegű, sokszor tárgyilagos bejegyzéseinek apokaliptikus felcímkézése.

⁷³ BERCOVITCH 1978: 141.

⁷⁴ HALTTUNEN 1978: 316.

⁷⁵ HALTTUNEN 1978: 324–327.

⁷⁶ TUCKER 1981: 482–491. Bruce Tucker a 18. század amerikai puritán prédikációirodalmából és korabeli történelmi munkáiból emeli ki azokat a reflexiókat és konkrét részleteket, melyek bizonyítják a történelmi múlt átértékelését.

a történelmi reflexióikban valójában egy még grandiózusabb isteni terv körvonalazódott, melyben már nem Új-Anglia az „Új Izrael” helyszíne, hanem az egész kontinens, nem a puritán szentek Isten országának letéteményesei, hanem az angol-amerikai protestáns nemzet, mely együttesen lesz Isten választott népe.

Ezt látjuk Jonathan Edwards vízióiban is, aki ifjúkora óta az apokaliptika tanulmányozója és értelmezője volt,⁷⁷ majd az 1740-es tömeges megtérési hullám, a „nagy ébredés” kiemelkedő alakja, a kor leghíresebb hitszónoka. Edwards, aki a Szentírás ígéreteinek fényében várta Krisztus királyságának küszöbönálló eljövételét,⁷⁸ átvette a puritán ősatyák Amerikával kapcsolatos reményeit, és a történelmi perspektívát is, amelyekben az új-angliai puritánok történelme egyszerre volt szekuláris és szakrális. Saját jelenében ő is az Aranykort ünnepelte; ennek tükrében az „ébredés” bekövetkeztét is biztosra vette,⁷⁹ hiszen elődeihez hasonlóan nem annyira a végnapok konkrét történéseit látta maga előtt, hanem azok fokozatos kibontakozását,⁸⁰ melynek biztos előfutára volt mind a vészek gyarapodása⁸¹ — például amorális hanyatlás, ami Northamptonban vette körül⁸² –, mind a tömegek tisztaszívú megtérése. A vallási megújulás egyben a régi szövetség megerősítése is volt, de két fontos változtatással. Az egyik az, hogy Edwards vízióiban megjelenik egy posztmillenniumi világ, amely talán magában rejtette a felvilágosodás nyomán az emberiség pozitív fejlődésébe vetett hitet is, a másik pedig a szövetség kiterjesztése, amely nem pusztán a puritán szenteket foglalja magában, hanem bármely Amerikában születettet, aki odaszenteli magát. Bercovitch szavaival, „a vallási megújulás megnyitotta Krisztus Amerikai hadseregét minden fehér protestáns hívő számára”, és „megszabadította a ’küldetést’ a regionális teokrácia korlátaitól”.⁸³ Az 1740-es évek tömeges megtérési hullámai liberalizálták, de fel is erősítették a személyes és kollektív kiválasztottság tudatát. Ugyanakkor Edwards talán leghíresebb prédikációját⁸⁴ értékelve Bollobás Enikő megjegyzi, hogy az „nem a kereszténységben mindaddig elfogadott privát lelki folyamatokat hangsúlyozza, hanem — az amerikai gyarmatok testületi (korporatív) szellemiségével összhangban — közös megtérésre buzdít, s ezzel az Ószövetséghez kapcsolódik, amennyiben kollektív bűnbánat és megtérés esetén a gyülekezet az új választott népként jelenhet meg”.⁸⁵ A szövetséget Edwards kiterjesztette Nagy-Britannia népére és gyarmataira, valamint általánosságban Amerikára is,⁸⁶ a szövetség világmegváltó feladatával együtt.

⁷⁷ STEIN 1978: 250. Edwards 19 éves kora óta jegyezte le gondolatait a *Jelenések könyvéről*, értelmezte a négy szörny megtestesülését, valamint eszkatológiai címszavak alá rendezte az egyéb szöveghelyeket.

⁷⁸ STEIN 1972: 263; STEIN 1978: 250. Edwards az 1723-ban írt jegyzeteiben (*Notes on the Apocalypse*) a millennium eljövételét az alkotott világ hetedik évezredének elejére kalkulálta, ami szerinte a jelekből ítélve nem lehetett messze. A húsz évvel később Amerika északkeleti partvidékén végigsöprő vallásos megtérési hullám a beteljesedés előjele volt.

⁷⁹ BERCOVITCH 1978: 140.

⁸⁰ BERCOVITCH 1978: 139.

⁸¹ BERCOVITCH 1978: 141.

⁸² McDERMOTT 1991: 34, 38, 40. A szárazság sújtotta Northampton lakóit arról informálta 1736-ban, hogy a szívbeli hit hiánya miatt nem küld Isten esőt. Pesszimistán figyelte a kolónia Isten terveiben betöltött helyét. Mint kései kommentátorok megjegyzik, a dombra épült Northampton legfeljebb negatív példa lehetett a reá tekintőknek.

⁸³ BERCOVITCH 1978: 142, 148.

⁸⁴ 1741-ben elmondott *Bűnösök a haragvó Úristen kezében* (*Sinners in the Hands of an Angry God*).

⁸⁵ BOLLOBÁS 2013: 436.

⁸⁶ McDERMOTT 1991: 35.

Az Új-Anglia történelmét író és kommentáló szerzők műveiben is egyre inkább kirajzolódik egy olyan vízió, amelyben Nagy-Britanniának és Új-Angliának együttesen és egyenlő partnerként lett kijelölve e történelmi küldetés.⁸⁷ Így tehát a század közepén kirobbanó, a franciák és az indiánok ellen vívott háborúban már semmi jele a független, angolelles sorsnak. A harcot nem az angol államegyház ellen vívták, hanem az amerikai kontinens minél nagyobb szejletéért az angolokkal vállvetve, a közös ellenség, vagyis a pápista franciák és sááni szövetségeseik ellen. Mindössze tizenöt évvel a függetlenségi háború kitörése előtt, a Montreal 1760-as angol bevételét ünneplő prédikációk⁸⁸ a kibontakozó drámának megváltó jelentőséget tulajdonítottak, hiszen megakadályozta, hogy Új-Anglia francia kézre kerüljön.⁸⁹ Ebben Isten egy újabb tervét látták, lebontva az akadályt azelőtt, hogy Amerika az egész világ dicsőségét hozza el. Isten országának megteremtése már nem kizárólag a puritán közösség dolga, hanem az angol-amerikai protestáns nemzeté. Ez a sorsszejlet pedig már a kontinens egészére vonatkozott.

Konklúzió

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy az új-angliai puritánok az Új Izrael építésével megbízott kiválasztott népként definiálták magukat. A körülöttük zajló eseményeket apokaliptikus képekben, bibliai párhuzamokban értékelték, a millenniumvárás és a tökéletes keresztény állam létrehozása vezérelte mindennapjaikat, csakúgy, mint a kolónia vallási és civil kormányzatának kereteit. Saját történetírásuk a mindennapok krónikáját a kereszténység történelmének sorsszejletévé kívánta emelni, amiben a jó és a rossz végső összecsapásának szerepeit időnként újraosztották az aktuális társadalmi-politikai változásokhoz igazítva. Az új-angliai puritánok eszmevilágának tanulmányozása azonban túlmutat a korszak megismerésére tett törekvéseken. Az apokaliptikus világnézetből levezetett öndefiníció az amerikai nemzettudat szerves részévé vált: az Istennel szövetségre lépett nép küldetése a világ megváltása, a történelmi kor beteljesítése. Ennek földrajzi meghatározottsága az idők folyamán kiterjedt a kontinensre, majd azon túl is.

Felhasznált irodalom

BERCOVITCH, Sacvan

1978 The Typology of America's Mission. *American Quarterly*, 30/2, 135–155.

<https://doi.org/10.2307/2712320>

BOLLOBÁS Enikő

2013 Az amerikai megtéréstörténetek performatív retorikája. In DÉRI Balázs (szerk.): *Conversio*. Budapest: ELTE BTK, 429–437.

⁸⁷ TUCKER 1981: 489, 493, 494.

⁸⁸ TUCKER 1981: 492–493. Montreal elestét a zsidók babiloni fogságból történt megmentéséhez hasonlítva.

⁸⁹ Nathaniel Appleton and Thomas Foxcroft prédikációiban Új-Anglia megmenekült az Antikrisztus karmai közül.

COGLEY, Richard W.

1987 John Eliot and the Origins of the American Indians. *Early American Literature*, 21, 210–225.

COLLÉ-BAK, Natalie

2010 Spreading the Written Word through Images. The Circulation of The Pilgrim's Progress via its Illustrations. XVII–XVIII. *Revue de la Société d'études anglo-américaines des XVIIe et XVIIIe siècles. Diffusion de l'écrit dans le monde anglophone*, 2/1, 223–246. <https://doi.org/10.3406/xvii.2010.2490>

COTTON, John — SMOLINSKI, Reiner

2007 God's Promise to His Plantation (1630). In *Electronic Texts in American Studies*, 22. Lincoln: University of Nebraska. <https://digitalcommons.unl.edu/etas/22> (Hozzáférés: 2023. január 5.)

DUNN, Richard S.

1984 John Winthrop Writes His Journal. *The William and Mary Quarterly*, 41/2, 185–212. <https://doi.org/10.2307/1919049>

1987 An Odd Couple: John Winthrop and William Penn. *Proceedings of the Massachusetts Historical Society*, 99, 1–24.

GRIBBEN, Crawford

2009 The Church of Scotland and the English Apocalyptic Imagination, 1630 to 1650. *The Scottish Historical Review*, 88/225, 34–56. <https://doi.org/10.3366/E0036924109000572>

HALTTUNEN, Karen

1978 Cotton Mather and the Meaning of Suffering in the „Magnalia Christi Americana”. *Journal of American Studies*, 12/3, 311–329. <https://doi.org/10.1017/S0021875800006460>

HOOKE, William

2011 *Nevv Englands teares, for old Englands feares. Preached in a Sermon on July 23, 1640.* Early English Books Online Text Creation Partnership. <http://name.umdl.umich.edu/A86519.0001.001>. (Hozzáférés: 2022. december 10.)

HOVEY, Kenneth Alan

1975 The Theology of History in „Of Plymouth Plantation” and Its Predecessors. *Early American Literature*, 10/1, 47–66.

KEEBLE, Neil H.

1980 The Pilgrim's Progress: A Puritan Fiction. *Baptist Quarterly*, 28/7. szám, 321–336. <https://doi.org/10.1080/0005576X.1980.11751555>

KNAPP, Henry M.

1998 The Character of Puritan Missions: The Motivation, Methodology, and Effectiveness of the Puritan Evangelization of the Native Americans in New England. *The Journal of Presbyterian History*, 76/2, 111–126.

MATHER, Cotton

Magnalia Christi Americana. London, 1702 / Hartford 1820.

http://www.classicchristianlibrary.com/library/mather_cotton/mather-magnalia-v1.pdf (Hozzáférés: 2023. január 5.)

MCDERMOTT, Gerald. R.

1991 Jonathan Edwards, the City on a Hill, and the Redeemer Nation: A Reappraisal. *American Presbyterians*, 69/1, 33–47.

MILLER, Perry

1933 The Half-Way Covenant. *The New England Quarterly*, 6/4, 676–715.

<https://doi.org/10.2307/359738>

1953 Errand Into The Wilderness. *The William and Mary Quarterly*, 10/1, 3–32.

<https://doi.org/10.2307/2936876>

RÁCZ Margit

1996 Puritanizmus és amerikai identitás. A puritán történet(írás) átértékelése napjainkban. *AETAS*, 1996/1, 5–19.

SACHSE, William L.

1948 The Migration of New Englanders to England, 1640–1660. *The American Historical Review*, 53/2, 251–278. <https://doi.org/10.2307/1842820>

SMITH, David E. — GILLET G. Griffin

1964 Illustrations of American Editions of „The Pilgrim’s Progress” to 1870. *The Princeton University Library Chronicle*, 26/1, 16–26. <https://doi.org/10.2307/26402925>

STEIN, Stephen J.

1972 A Notebook on the Apocalypse by Jonathan Edwards. *The William and Mary Quarterly*, 29/4, 623–634. <https://doi.org/10.2307/1917396>

1978 Providence and the Apocalypse in the Early Writings of Jonathan Edwards. *Early American Literature*, 13/3, 250–267.

STRÓBL Erzsébet

2022 *I. Erzsébet: Egy mítosz születése*. Budapest: L’Harmattan.

SZABÓ Éva Eszter

2001 Az amerikai küldetéstudat válsága a 19–20. század fordulóján. *Századok*, 135, 149–168.

TUCKER, Bruce

1981 The Reinterpretation of Puritan History in Provincial New England. *The New England Quarterly*, 54, 481–498. <https://doi.org/10.2307/365149>

VAN ENGEN, Abram

2020 *City on a Hill: A History of American Exceptionalism*. New Haven: Yale University Press. <https://doi.org/10.12987/9780300252316>

WALSH, James P.

1980 Holy Time and Sacred Space in Puritan New England. *American Quarterly*, 32/1, 79–95. <https://doi.org/10.2307/2712497>

WILLIAMS, Roger

1644 *Mr. Cottons letter lately printed, examined and ansvvered: by Roger Williams of Providence in New-England*. London. Early English Books Online Text Creation Partnership. <http://name.umdl.umich.edu/A96614.0001.001>. (Hozzáférés: 2023. február 19.)

WILSON, Woodrow

1917 *Decalaration of War Message to Congress, April 12, 1917*. (Records of the United States Senate. Record Group 46) National Archives. <https://www.archives.gov/milestone-documents/address-to-congress-declaration-of-war-against-germany> (Hozzáférés: 2022. december 12.)

WINTHROP, John

1630 *A Model of Christian Charity*. Massachusetts Historical Society. Winthrop Family Papers Volume 2. <https://www.masshist.org/publications/winthrop/index.php/view/PWF02d270> (Hozzáférés: 2023. január 5.)

WOOD, Timothy L.

1998 Worlds Apart: Puritan Perceptions of Native American during the Pequot War. *Rhode Island History*, 56/3, 63–75.